

Journal of History of Literature

Vol. 17, No. 1 (Ser:88/1) 2024: 75-102
Received: 2024.02.01 - Accepted: 2024.08.01

Original Article

Newly Found Poems of Shoorideh Shirazi

Gholamreza Kaafi¹, Majid Rashidi Pour²

1. Introduction

The complete works of Shoorideh Shirazi, a poet from the latter half of the Qajar era, were published only once in facsimile (photo) format by his son, Hasan Fasihi, known as Ehsan, with the assistance of his grandson, Dr. Khusro Fasihi (son of Ehsan), in the year 2010 by the Publications of the Society for the Promotion of Persian Language and Literature of Iran, issue No. 23, in collaboration with the Institute of Islamic Studies at the University of Tehran-McGill, Canada. This publication was compiled into two volumes. Over the course of several years, the authors painstakingly observed and recorded poems inscribed on tombstones and epitaphs in cemeteries and sacred places in Shiraz which were attributed to Shoorideh. Furthermore, due to their interest, they also studied the poet's collection and realized that some of these poems remained unpublished. As a result, they decided to introduce these verses to literary enthusiasts in the form of a research article. Our fundamental objective in this article is to demonstrate that by studying non-written documents, one can observe verses by poets that may not be present in their collected works. This was indeed the case with Shoorideh, and we have managed to uncover 113 verses by this poet that are not found in his published collection. Although the authors could have referred solely to the two-volume printed collection of the poet, which currently encompasses the most comprehensive collection of his works, our scholarly rigor prompted us to examine all other works by Shoorideh to ensure that no poem or point escaped our attention. Similarly, this same number of verses was identified on epitaphs in Shiraz, although they were included in the published collection of the poet and their reprinting offered no additional benefit.

2. Research Background

The exploration of undiscovered verses is considered a necessary, interesting, and indeed beneficial research topic within the realm of literary studies. This aspect is particularly highlighted for poets of the past, especially those who are less recognized. However, contemporary poets can also be included in this subject. The scope of this research is broad enough to even allow for articles on poets such as Avicenna, Khwaja Nasir al-Din al-Tusi, and Amir Ali Shirnavai to be examined.

Mansoor and Shamooshaki (2016) presented an article titled "Undiscovered Verses of Lamei Gorgan". Imami, Shirmohammadi, and Dehghan (2019) published an analysis of verses by Rudaki Samarqandi. Heydarpour Najafabadi (2022) published an article on Unsuri Balkhi under the same title. Maste Ali Parsa and Kameli (2022) identified undiscovered verses from the ghazals of Jamal al-Din Abd al-Razzaq Isfahani, while Sara Saeidi (2022) discussed undiscovered verses of Rashid Vatvat in her article. Although articles can be found on other aspects of

1. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Shiraz University, Shiraz, Iran; email of the corresponding author: ghkafi@shirazu.ac.ir

 ORCID: [0000-0003-2748-0916](https://orcid.org/0000-0003-2748-0916)

2. MA Student in Persian Language and Literature, Shiraz University, Shiraz, Iran; email: Majidrashidi274@gmail.com

 ORCID: [0000-0003-2748-0916](https://orcid.org/0000-0003-2748-0916)

 [10.48308/jhit.2024.234659.1291](https://doi.org/10.48308/jhit.2024.234659.1291)

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Shoorideh's poetry, no such material was found regarding the understanding of his poetry. This observation provides a promising new perspective for the present article.

3. Research Methodology

This research was conducted through direct source study, involving considerable effort over several years, mainly focusing on the tombstones of the ancient cemeteries of Shiraz, renowned as Dar al-Salam, from a historical perspective. The inscribed verses were carefully read, corrected, and ultimately compared with the available versions in the poet's collected works (Diwan). Subsequently, these verses were presented as undiscovered poetry. Additionally, the notable figures mentioned and referred to in the verses were identified to the extent possible and introduced beneath the poems.

4. Conclusion

Shoorideh Shirazi is considered one of the prolific poets of the recent past, having compiled over several thousand lines of poetry in various literary forms within his Diwan. He was born in Shiraz in 1274 (AH) and became blind due to smallpox at the age of seven. Consequently, it is quite evident that a considerable number of his compositions did not reach written completion, as was the case here. In this article, we have discovered and presented 113 verses of his poetry from tombstones or inscriptions on city murals, and as mentioned, this endeavor will introduce several new faces from the cultural and artistic realm. After careful examination and exploration of the discussed inscriptions, several achievements have been made. The most significant achievement is the identification and introduction of over a hundred verses from the poetry of Shoorideh Shirazi. Additionally, the source of a colloquial expression or anecdote from Shiraz (the reason for swearing by the “two oppressed brothers”), whose historical significance was previously unknown, was identified through its narration. Furthermore, the genealogy and works of the Mazhab-Bashi family, which had been briefly mentioned in some texts before, were more comprehensively explored in this research, and even some unidentified tombs of theirs in Dar al-Salam were identified. The narrative of Saber Shirazi's prophecy regarding the reconstruction of the Taheri Mosque and its historical context was also elucidated and introduced for the first time. Moreover, the burial places of several notable figures and artists from Shiraz, along with their precise dates of death, were accurately determined, which had previously been missing from research sources. In conclusion, the importance of epigraphic reading and research demonstrates that discovering new insights and addressing some unknowns in the fields of literature, genealogy, personalities, and folklore is concealed within this domain, which undoubtedly contributes to insightful interdisciplinary research, particularly in the fields of social sciences, history, and literature.

Keywords: Shoorideh Shirazi, undiscovered verses, Dar al-Salam, Qajar poetry

دو فصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۷، شماره ۱، (پیاپی ۸۸ / ۱) بهار و تابستان ۱۴۰۳

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۷۵ تا ۱۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۲

اشعار نویافته از شوریده شیرازی

غلامرضا کافی^۱، مجید رشیدی پور^۲

چکیده

هدف بنیادین ما در این مقاله این است که دریابیم با مطالعه اسنادی غیر از مکتوبات نیز می‌توان ابیاتی از شاعران را رصد کرد که چه بسا در مجموعه اشعار ایشان گرد نیامده باشد؛ چنان که برای شوریده چنین بوده و ما توانسته‌ایم ۱۱۳ بیت از این شاعر را به دست آوریم که در دیوان وی دیده نمی‌شوند. وانگهی پیامد این جست‌وجوها، شناخت و معرفی چهره‌های جدیدی از فرهنگ و هنر کشور است که گاه هرگز در جایی از آن‌ها نامی به میان نیامده است. این پژوهش به شیوه منبع‌پژوهی مستقیم انجام شده است و با دشواری و زحمتی تمام، به مدت چند سال، اغلب سنگ قبرهای گورستان قدیمی شیراز، نامور به دارالسلام، از نظر گذشته‌اند. ابیات حک شده پس از بازخوانی و تصحیح، نهایتاً در نسخه‌های موجود دیوان شاعر کاوبده و بررسی شده‌اند و با اطمینان از عدم ضبط در نسخه‌ها، به‌عنوان ابیات نویافته ارائه شده‌اند. مهم‌ترین دستاورد، شناسایی و معرفی بیش از یکصد بیت از اشعار شوریده شیرازی است که با توجه به درج تخلص در آن‌ها، صحت انتسابشان قطعی است. این مهم به تکامل دیوان این شاعر نیز کمک شایانی می‌نماید. دیگر، ماخذیابی تعدادی از حکایت‌ها یا داستان‌های عامیانه شیراز است که تا پیش از این شأن تاریخی بودن آن‌ها مشخص نبوده است.

کلیدواژه‌ها: شوریده شیرازی، ابیات نویافته، دارالسلام، شعر قاجار.

۱. مقدمه

کلیات کامل اشعار شوریده شیرازی، شاعر نیمه دوم تا پایان عصر قاجار، تنها یک بار به صورت فاکسیمیل (عکسی) آن هم به خط و شرح فرزندش، حسن فصیحی متخلص به احسان، و به اهتمام نوه‌اش پسر احسان، دکتر خسرو فصیحی در سال ۱۳۸۸ از سوی انتشارات انجمن ترویج زبان و ادب فارسی ایران، شماره ۲۳، با همکاری مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران-مک گیل کانادا، چاپ و منتشر شده که در دو جلد سامان یافته است. پیشتر یک بار بخشی از غزلیات شوریده به سعی شخص مذکور، حسن فصیحی، در سال ۱۳۳۷ از سوی انتشارات کتابخانه سنایی تهران منتشر شده است. نیز گزیده‌ای از اشعار وی با نام «آئینه حق نما» باز به کوشش حسن فصیحی در سال ۱۳۰۵ ش. در تهران منتشر شده است که دربرگیرنده اشعار مذهبی و توحیدی اوست. جست‌وجوها نشان می‌دهد نسخه‌های خطی اشعار شوریده نیز اندک

ghkafi@shirazu.ac.ir

ORCID: 0000-0003-2748-0916

Majidrashidi274@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2748-0916

doi: 10.48308/hit.2024.234659.1291

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. (نویسنده مسئول).

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

هستند.

نگارندگان که طی سالیانی چند، با زحمت فراوان، اشعاری را بر کتیبه‌ها و سنگ قبرهای موجود در آرامستان‌ها و بقاع متبرک در شیراز از شوریده، دیده و رصد کرده بودند، و از آن طرف، دیوان شاعر را نیز به جهت علاقه، مطالعه کرده بودند، متوجه نویافته بودن بخشی از این اشعار شدند. در نتیجه بر آن شدند که این ابیات را در قالب مقاله‌ای پژوهشی به ادب دوستان معرفی نمایند. پس از جهت آنکه مقاله‌ای علمی و بدون شبهه ارائه دهند می‌بایست تمام دیوان‌های شاعر را مورد بررسی قرار می‌دادند، تا مباد به اشتباه شعری را به عنوان نویافته معرفی کنند. برای این مهم، مشغول به شناسایی و جست‌وجو در آثار شاعر شدند. جست‌وجوها نشان داد نسخه‌های دست‌نویس اشعار شوریده اندک است. تمام نسخه‌های دست‌نویس، شناسایی و مورد بررسی قرار گرفت. ذکر این نکته مهم است که این دیوان‌ها از طریق سایت کتابخانه‌های ملی و مجلس به صورت مجازی مورد بررسی قرار گرفت. نسخه‌های بررسی شده در این مقاله، به ترتیب اهمیت از این قرارند:

اول، نسخه دست‌نویس دیوان شوریده، موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، با شماره ۱۸۴۱۳/۱ که مشتمل بر قصاید، غزلیات، قطعات، هزلیات می‌باشد و حدود ۵۲۰۰ بیت است. نام کاتب، علینقی ششکلاتی و تاریخ کتابت، ۱۳۲۷ ه. ق. ضبط شده است. ۲۲۶ صفحه، ۱۴ سطر و ۲۲ در ۱۵ س م، خط، نسخ معرب و جلد میشن قرمز، مشخصات دیگر نسخه است.

نسخه دوم نسخه دست‌نویس دیوان شوریده، موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی با شماره ۱۰۰۴، شامل غزلیات و قصاید مرتب‌شده به ترتیب حروف تهجی (۱-۲۹۰ص)، مقطعات (ص ۲۹۰-۳۵۷)، مثنوی (ص ۳۵۷-۳۶۵) می‌باشد و حدود ۵۲۲۵ بیت است. ۱۸۳ برگ، ۱۵ بیت و ۱۶ در ۲۱ س م، با کاغذ فرنگی، خط نستعلیق و جلد مقوایی از مشخصات دیگر این نسخه است. نام کاتب و تاریخ کتابت نیز هویدا نیست. نسخه سوم در این مقاله، نسخه دست‌نویس دیوان شوریده، موجود در کتابخانه ملی ایران با شماره ۱۲۵۹۰، که ۱۳۰ برگ بیشتر ندارد و تنها گلچینی از اشعار شوریده است؛ این نسخه شامل برخی قصاید، غزلیات و مسمطات است که همچون نسخه پیشین تاریخ کتابت و نام کاتب ندارد. ۱۲ سطر، ۱۶۰ در ۸۰ سطر، کاغذ فرنگی و خط نستعلیق با جلد تیماج، مشخصات دیگر این نسخه است.

نسخه چهارم، دیوان دست‌نویس شوریده، با شماره ۵-۱۰۴۵۳، مشتمل بر ۱۳۰ برگ، و با افزوده بخش هزلیات، مشخصات دیگر این نسخه ۱۳۰ برگ، ۱۲ سطر، قطع ۲۱۵ در ۴۰، با خط نستعلیق خوش، کاغذ فرنگی و جلد تیماج است (شوریده شیرازی، ۱۳۳۷، ج ۱: ۱۸-۱۷).

نسخه پنجم از دیوان شوریده مشتمل بر ۲۶۹ صفحه است و با افزوده بخش هزلیات، نسبت به نسخه پیشین و به شماره ۸۱۳۳۹۳ قدیم و ۱۰۴۵۳-۵ جدید در کتابخانه ملی نگهداری می‌شود. مشخصات دیگر این نسخه ۱۳۰ برگ، ۱۲ سطر، قطع ۲۱۵ در ۴۰، با خط نستعلیق خوش، کاغذ فرنگی و جلد تیماج است. دیگر آنکه پسر ارشد شوریده حسین فصیحی متخلص به شیفته نیز در حیات خویش اشعار و کلیات پدرش را به خط خوش نگاشته است که اکنون در اختیار فرزندش مهندس علی فصیحی است. (همان) هم اینکه توکلی، در سال ۱۳۷۸ با رمزینۀ ۱۲۳۳۰۹۵ و در قالب پایان‌نامه، تصحیحی از دیوان شوریده به دست داده است که افزوده‌ای بر نسخه‌های قبل از آن حاصل نمی‌شود. اگرچه شاعران متأخر کمتر چنین مشکلاتی در ضبط اشعار خود دارند اما به هر روی ممکن است ابیاتی از ایشان نیز از قلم افتاده باشد. خاصه اگر شاعر نارسایی جسمی برای گردآوری و تدوین اشعار خود داشته باشد، چنان که برای شوریده شیرازی به جهت نابینایی مطلق این‌گونه بوده است.

نویابی ابیات و افزودن بر فراهم‌آمده‌های پیشین و آرایه تصحیحات جدید از دیوان شاعران، یکی از شیوه‌های مرسوم پژوهش ادبی به حساب می‌آید. در این میان یافتن ابیات، از درون جُنگ‌ها، تذکره‌ها و فرهنگ‌های گذشته و راستی‌آزمایی در انتساب یا رد نسبت ابیات به نام شاعران، به‌ویژه شاعران متقدم بسیار مرسوم است. در یک نگاه کلی، منابع پژوهش ادبی و تاریخی، به منابع دست اول و فرعی تقسیم می‌شوند. منابع دست اول، منابعی است که در زمان وقوع حادثه یا نزدیک به زندگانی شخص مورد نظر شکل گرفته یا نوشته شده‌اند. سنگ‌نگاره‌ها و

سنگ‌نوشته‌ها و کتیبه‌های قبور از این دسته‌اند. این منابع معمولاً در مکان‌ها و محوطه‌های باستانی و تاریخی به دست می‌آیند. گوشه‌هایی از تاریخ و فرهنگ و تمدن ما در این آثار نهفته است. از سوی دیگر احترام و حرمت خاص ایرانیان به مزار درگذشتگان خویش، باعث خلق کتیبه‌هایی هنری و باارزش شده که امروزه می‌تواند راهگشای محققان در این عرصه باشد. از آن جمله در شیراز می‌توان از آرامستان حافظیه، بقعه امامزاده ابراهیم و آرامستان درب سلم یا دارالسلام شیراز نام برد. به‌ویژه آرامستان دارالسلام شیراز، محوطه‌ای رازآمیز و شگرف و کهن است که ناگفته‌های بی‌شماری در خود پنهان دارد. پژوهش حاضر می‌کوشد بر اساس درنگ بر سنگ قبرها و لوح‌نگاره‌های هنری و تاریخ‌مند مکان‌های ذکر شده، نویافته‌هایی از شعر شاعر نامدار اواخر عهد قاجار، فصیح‌الملک شوریده شیرازی، ارائه دهد. هدف بنیادین ما در این مقاله این است که دریابیم با مطالعه اسنادی غیر از مکتوبات نیز می‌توان ابیاتی از شاعران را رصد کرد که چه بسا در مجموعه اشعار ایشان گرد نیامده باشد؛ چنان که برای شوریده چنین بوده و ما توانسته‌ایم ۱۱۳ بیت از این شاعر را به دست آوریم که در دیوان وی دیده نمی‌شوند. قطعیت به دست آمده در شناسایی و معرفی این تعداد ابیات به‌عنوان نویافته، بر اساس کاوش و جست‌وجو در بخش‌های مختلف دیوان‌های خطی و چاپی شوریده است که پیشتر مشخصات نسخه‌ها ارائه گردیده است. هر چند نگارندگان می‌توانستند تنها به دیوان ۲ جلدی چاپی شاعر رجوع کنند که در حال حاضر کامل‌ترین اشعار شاعر را در بر گرفته است، لیکن تقوای علمی ما را بر آن داشت تا در تمام آثار دیگر شوریده درنگ کنیم، مبادا شعری و نکته‌ای از قلم بیفتد. چنان که همین تعداد بیت دیگر نیز در کتیبه‌های شیراز شناسایی گشت، اما در دیوان چاپی شاعر مندرج بود. ذکر این نکته نیز اساسی است که خوانندگان بدانند در این برهه زمانی، شاعر دیگری با چنین تخلصی در منطقه فارس و شیراز نبوده است. ضمن اینکه سبک شعری این قطعات و ماده تواریخ با آثار موجود شوریده مقایسه و بررسی شده که نهایت تشابه را به یک‌دیگر داشته و مانند شاخه‌های نور از یک منبع‌اند. وانگهی پیامد این جست‌وجوها، شناخت و معرفی چهره‌های جدیدی از فرهنگ و هنر کشور به‌ویژه منطقه فارس و شیراز است که گاه هرگز در جایی از آن‌ها نامی نمی‌بینیم یا تنها نامی از آن‌ها در منابع و تواریخ آمده است. از طرفی، انساب و رجال و شجره خانواده‌ها از دوران قدیم محل توجه بوده است. لیکن در این عرصه در دهه‌های اخیر کارهایی چند صورت گرفته است تا تعدادی از اشخاص دخیل در تاریخ قرون معاصر از گوشه گمنامی به درآیند. پژوهش حاضر کوشیده ضمن نویابی اشعار شوریده، اطلاعاتی نیز درباره این فرد به دست دهد. هم‌اینکه برخی وقایع تاریخی و اجتماعی از این رهگذر بر ما وعلاقه‌مندان به تاریخ و پژوهشگران اجتماعی یا تاریخ هنر به‌ویژه در شیراز مکشوف گردد.

این پژوهش به شیوه منبع‌پژوهی مستقیم انجام شده است و با دشواری و زحمتی تمام، به مدت چند سال، اغلب سنگ قبرهای گورستان قدیمی شیراز، نامور به دارالسلام، از نظر گذشته‌اند. ابیات حک شده پس از بازخوانی و تصحیح، نهایتاً با نسخه‌های موجود دیوان شاعر مطابقت داده شده‌اند و سپس به‌عنوان ابیات نویافته ارائه شده‌اند. همچنین در مرتبه بعد شخصیت‌های مورد التفات شاعر و نامبرده در ابیات، در حد مقدور، شناسایی و در ذیل اشعار معرفی شده‌اند.

۲. پیشینه پژوهش

موضوع ابیات نویافته یکی از پژوهش‌های لازم، جالب توجه و البته سودمند در مجموعه تحقیقات ادبی به شمار می‌رود و در این میان، این امر برای شاعران پیشین و البته کمتر شناخته شده بیشتر روی می‌نماید. هرچند شاعران متأخر نیز می‌توانند در دایره این موضوع قرار بگیرند. حوزه این پژوهش چندان گسترده است که حتی می‌توان مقالاتی در باب شعر کسانی مانند بوعلی سینا، خواجه نصیرالدین طوسی و امیرعلی شیرنوبی نیز رصد کرد. با این همه در پیوند با شعر شوریده مقاله نویافته‌ای پیدا نشد. اگرچه در سایر زمینه‌های شعر شوریده مقالاتی فراوان نگاشته شده است و این نکته چشم‌اندازی تازه را به مقاله حاضر نوید می‌دهد.

۳. اشعار نویافته شوریده

شوریده شیرازی از شاعران پر کار روزگار نزدیک به ما محسوب می‌شود که دیوانش بیش از چندین هزار بیت شعر را در قالب‌های مختلف ادبی در خود جای داده است. او در ۱۲۷۴ ه. ق. در شیراز به دنیا آمد و در خانواده‌ای متوسط الحال بزرگ شد. پدرش عباس نام داشت و شغل او کوزه‌گری و اهل کسب و پیشه بود. از قراری، او نسب خویش را به اهلی شیرازی، شاعر قرن دهم می‌رسانیده است. در هفت سالگی بیماری آبله از هر دو چشم، شوریده را نابینا می‌سازد و در نه سالگی پدرش فوت می‌کند. وی تحت قیمومیت دایی خویش، شروع به کسب علم و کمال می‌کند، از برکت هوش و قریحه خدادادی آنقدر کوشید تا یکی از بزرگ‌ترین شاعران و نوابغ ایران در زمان خودش شد. شوریده به‌رغم رنج نابینایی، در زندگی روزمره و هنری خویش، بسیار پر تلاش بوده است و این را می‌توان از سِمَت‌ها و مسئولیت‌ها و نیز مُراوده‌های او با اعیان و رجال لشکری و کشوری در یافت. دیدار با ناصرالدین شاه در تهران و گرفتن لقب از او و همچنین مظفرالدین شاه، و همچنین تولیت بقعه سعدی، از حوادث مهم زندگی اوست. در مُراوده با خارجی‌ها نیز، به طور نمونه، حیدرعلی‌خان نواب هندی، جشنی به مناسبت ۶۰ سالگی ملکه ویکتوریا در شیراز برگزار می‌کند و از شوریده می‌خواهد که شعری در این باره بسراید، نتیجه این شعر، فرستادن ساعتی از سوی دربار انگلیس برای شوریده بوده است. یا مصاحبه روزنامه‌نگار نشریه فیگارو فرانسه با او در شیراز به‌عنوان نابغه‌ای در ایران، شاهی دیگر بر این مدعاست.

طبع سرشار و روح حساس شوریده سبب شده است تا تمام وقایع پیرامون خود را در اشعارش بازتاب دهد. مراسم حکومتی، سوگ‌ها و سوره‌ها، حوادث ریز و درشت همه و همه دستاویز و انگیزه مضمون‌سازی و طبع‌آزمایی اوست. از دیگر سو، رنج نابینایی وی را از ثبت و ضبط سروده‌هایش باز می‌دارد و در این راه باید دست به دامن دیگران باشد. هر چند در نیمه دوم عمر، میرزا محمود ادیب به‌عنوان منشی شوریده در ضبط و ثبت اشعار و تصحیح کلیات سعدی بسیار مددکار او می‌گردد. از این‌رو بسیار بدیهی می‌نماید که تعداد قابل توجهی از سروده‌هایش به سرانجام ثبت نرسد، که این‌گونه نیز بوده است.

اینک ما در این مقاله ۱۱۳ بیت آن را، آن هم از میان سنگ قبرها (نمونه‌های کاملاً هنری و گاه ضبط شده در موزه سنگ هفتتنان شیراز) و یا حک‌شده بر دیوار نگاره‌های شهر یافته‌ایم و تقدیم می‌داریم و همچنان که گفته شد از این رهگذر چند چهره جدید از رجال فرهنگ و هنر نیز شناخته خواهند شد. لازم به ذکر اینکه ترتیب یافته‌ها بر اساس سال سرودن ماده تواریخ تنظیم شده‌اند:

۳-۱. کتیبه شماره یک در آرامستان دارالسلام

قتل دو جوان بی‌گناه به نام‌های حسین و عباس از محله سنگ سیاه شیراز؛ از فواید پژوهش حاضر، آگاهی از این مطلب است که شیوه سلوک حاکمان ولایات با مردمان شهر تحت امرشان در عصر قاجار به چه روی بوده است. این حاکمان می‌کوشیدند به محض ورود به منطقه و شهر تحت امر خویش به هر شیوه ممکن نسقی از اهالی بگیرند تا در ظاهر صدای مخالف از کسی شنیده نشود و چند صباحی به‌آسانی و با دردسری کمتر حکومت کنند. از طرف دیگر به دلیل عدم کنترل حکومت مرکزی بر ولایان شهرها، این ولایان تصمیمات خویش و کارهایشان را به هیچ کسی اطلاع نمی‌دادند و حتی در برابر کارهایشان به هیچ مقامی پاسخگو نیز نبودند. استفاده از شیوه‌های تنبیه و مجازات قرون وسطایی مانند شقه کردن، دم توپ گذاشتن، زنده زنده گچ گرفتن و سر بریدن در ملأعام و نبود تشکیلات و سازمان‌های امنیتی و نظامی و انتظامی، در کنار خوی ددمنشانه ولایان مذکور و بی‌ارزش دانستن جان و مال رعیت، از تاریک‌ترین بخش‌های دوره قاجاری است. از همین رو همواره جان مردمان در خطر بوده و به کمترین خطا و یا حتی بی‌گناه، فقط با تهمت و افترا، جان می‌باختند و بسیاری می‌کوشیدند تا روزی دیگر را بمانند و بزیند و بر این نعمت شاکر بودند. در ابتدای سال ۱۲۹۱ ه. ق. شاهزاده حسام‌السلطنه به‌عنوان حاکم شیراز توسط ناصرالدین شاه انتخاب شده و

با پیشکارش نصرت‌الدوله عازم مأموریت خویش می‌گردد. و با همان شیوه مذکور، ابتدا «هفده نفر را به جرم و اتهام دزدی سر بریده و شکم پاره نمودند در میدان توپخانه شیراز و دو نفر را دست بردند. دیگر آن که دو نفر برادر از محله سنگ سیاه را نواب والا حکم به گرفتن فرموده دو روز محبوس داشتند و بعد حکم به قتل هر دو دادند و در میدان توپخانه هر دو را سر بردند» (سعیدی سیرجانی، ۱۳۶۲: ۱۰). قتل فجیع این دو برادر در حافظه و ادبیات عوام شیراز ماندگار شده است. عبارت «قسم به دو برادر دهقان» یا «به حق دو برادر مظلوم» از لسان پیران قدیمی شیراز بسیار شنیده شده است و آنان معتقد بودند: این برادران به کشاورزی و دهقانی مشغول بوده‌اند ولی با اتهام و تهمت بی‌اساس شرارت و الواطی و گزارش خلاف واقع یکی از آشنایان خویش به حکومت شیراز به ناحق در خون خویش غلتیدند و می‌گویند: روز دفن آنان روزی عاشورایی در شیراز رقم زد. مزار آنان در دارالسلام شیراز هنوز در میان پیران، زیارت‌کننده دارد؛ ضمن اینکه سنگ مزارشان بعد از گذشت این همه سال همچنان سالم و نو می‌نماید. قطعه مرثیه‌وار شوریده، بر اساس حروف ابجد، که از قضا هم‌محله‌ای این برادران بوده است، نشان از عمق فاجعه و تأثیری دردناک دارد که بر روح و روان شاعر داشته است.

ماده تاریخ مزار نخست:

کاین چنین حادثه‌ای روی دهد در اسلام
این دگر یک به حسین شاه شهیدان همنام
ای صبا بگذر و بر مادر ما ده پیغام
کز جفا خنجر جلاد بر آمد ز نیام
دل سنگ آب شود زین غم جانسوز مدام
خرد افزود به تاریخ یکی کاف و دو لام

تا به امروز کس از اهل جهان یاد نداشت
آن به عباس علمدار غریبان هم اسم
گویی از زیر زمین هر دو چنین می‌گویند
که کجا بودی مادر ما در آن دم
خاک ما داد به باد آتش تیغ جلاد
جُست از این واقعه شوریده اعمی چه نشان

(سال ۱۲۹۱ ق)

و ایضاً مرثیه بر مزار دوم:

از برای که، برای دو جوان ناکام
هر دو خورشید رخ و سرو قد و سیم اندام
غمشان برد ز دل‌ها همه صبر و آرام
این چو گل در چمن خلدبرین کرد مقام
هر دو بستند پی حج شهادت احرام
باعث کشتنشان گشت یکی از اقوام
سر بردند ز تیغ، آه ز جور ایام

خون دل می‌چکد از دیده‌گردون مادام
هر دو شیرین سخن و تازه خط و ماه جبین
لیک صد حیف که از تیغ جفا کشته شدند
آن چو بلبل به گلستان جنان گشت مقیم
هر دو گشتند سوی ملک عدم راهسپار
سوخت بیگانه از این داغ و عجب‌تر که به جهد
روی بر روی هم این هر دو جوان را یک بار

(سال ۱۲۹۱ ق)

۳-۲. کتیبه شماره دو در آرامستان دارالسلام

علی اصغر مدرس، فرزند حسین مدرس، نوه محمدجعفر مدرس، عارف سرشناس و هنرمند نقاش و خطاط از بزرگان خاندان مدرس شیراز بوده است. این خاندان نسب خویش را به شیخ مفید عالم بزرگ شیعه در قرن چهارم می‌رسانند. مؤلف فارس نامه می‌گوید: «سلسله جلیله

مدرس‌ها از بزرگان محله بازار مرغ، از خراسان و عراق عجم به اصفهان آمده و در فتنه افغان به شیراز رفته، توطن‌گردیدند. اول کس از مدرس‌ها، آقا خلیل مدرس است که در جوار مدرسه حکیم منزلی گرفته، مدرس آن مدرسه گردید. فرزندش آقا اسماعیل و نوه‌اش آقا بزرگ مدرس از عرفای بنام بودند و دومی مرید آقا محمد هاشم ذهبی بود و مستجاب‌الدعوه و مریدان بسیار داشت. محمدجعفر مدرس فرزند آقا بزرگ مدرس بوده است. آقا علی اصغر در ۱۲۳۷ هـ. ق. متولد شده، تحصیل مراتب کمالیه را نموده، خط نسخ را خوش نویسد، مدت‌ها درب آمد و شد را بر خلق بسته و انزوا و گوشه‌گیری را اختیار کرده و گویا در حق او فرموده‌اند: «آنی که دلت به درگه حق پیوست / وز زحمت آشنا و بیگانه برست.» (حسینی فسایی، ۱۳۶۷، ج ۲: ۹۳۵-۹۳۷) علی اکبر نواب متخلص به بسمل شیرازی، مؤلف تألیفاتی از جمله: تذکره دلگشا (م ۱۲۶۳ ق) و آقا علی اشرف متخلص به آگه (م ۱۲۴۴ ق) و میرزا هدایت‌الله معروف به فندق العلماء از معمرین شیراز با حدود ۱۱۰ سال عمر، از همین سلسله بوده‌اند. شوریده در ۷ بیت قطعه‌گونه، تاریخ وفات او را به ابجد آورده است. شیخ یحیی مدرس (م ۱۳۶۸ ق) داماد شیخ مفید داور (مؤلف تذکر مرآت الفصاحه) که سال‌ها پیش‌نماز حرم شاهچراغ بوده است، نوه علی اصغر خان مدرس بوده است و در کنار پدر بزرگ مدفون است. خانم فاطمه مدرس نوه شیخ یحیی، در دهه نود شمسی تعدادی از مجموعه نفیس نسخ خطی این خانواده را به کتابخانه مجلس شورای ملی واگذار کردند:

ای دل مجال عمر سرآمد ز سربهل	این نخوت و بزرگی و ناز و مجللی
از مُلک جسم، قافله‌های دیار جان	رفتند و ما هنوز به صحرای غافللی
آقا علی اصغر فخر مدرسان	کش نام از علی بُد و تایید از ولی
بگذشت و در دل همه بگذاشت داغ خویش	نگذاشت هیچ در دل ما یاد خوشدلی
مشکات جان زفیض احد ساخت مشتعل	مصباح دل ز نور ازل کرد منجلی
آیینۀ دلش ز تجلی نور پاک	از ظلمت غبار هوا گشت صیقلی
«شوریده» گفت از پی سال وفات او	شد قطب عارفان مدرس سوی علی

(سال ۱۳۰۷ ق)

۳-۳. کتیبه شماره سه در بقعه شریفه امامزاده ابراهیم

آقا ملا علی فرزند ملا آقا بابا کارزونی؛ منظور آقا ملا غلامعلی کارزونی ادیب، فقیه، مورخ و دانشمند معاصر شوریده بوده است. صاحب مرآت الفصاحه می‌نویسد: پدر وی ملا آقا بابا متخلص به سامی از شاعران و تعزیه‌نویسان قرن ۱۳ هـ. ق. بوده است که صاحب دیوان اشعار معرفی شده است. (مفید شیرازی، ۱۳۷۱: ۲۶۶) در سال ۱۲۴۸ ق. خداوند فرزندی به ملا بابا داد که به خاطر علاقه فراوان به اهل بیت، او را علی نامید. وی پس از مقدمات علمیه به شیراز آمد و در هر فنی مانند مرد یک فن گردید و در تاریخ سلاطین زمین تخصصی و مهارتی تمام دارد. و در دولت‌سرای میرزا محمدعلی خان وکیل الدوله جماعتی را درس می‌فرمود. او در سال ۱۳۰۷ ق. در شیراز درگذشت. (طاووسی، ۱۳۷۰، ج ۱: ۴۳۰) و در یکی از حجرات بقعه امامزاده ابراهیم در محله لب‌آب شیراز مدفون گردید. وی پدر مرحوم آقا بزرگ سامی از دبیران و فرهنگیان قدیمی شیراز و جد دانشمند فاضل زنده یاد علی سامی شناخته می‌شود. شنیده شده است که وکیل الدوله سنگ مزار نفیسی بر مقبره او قرار می‌دهد، مدتی بعد به سرقت می‌رود و سپس سنگ حالیه را بر روی مزار قرار می‌دهند. شوریده در قطعه‌ای ۴ بیتی تاریخ فوت وی را بیان کرده است:

آه از مُلا علی آن بوعلی ثانی آه	عالیم فضل و معانی، عالم صدق و صفا
آن که تاریخ جهانی در نوشتی، درنوشت	خود جهان طومار تاریخ حیاتش از جفا
هیچ شهدی نیست کش زهری نباشد در عوض	هیچ سوری نیست کش سوگی نخیزد از قفا

منطق «شوریده» بهر سال تاریخش سرود آه کو ملا علی آن مفخر اهل وفا

(سال ۱۳۰۷ ق)

۳-۴. کتیبه شماره چهار در آرامستان دارالسلام شیراز

علی اکبر ملقب به صابر ثانی؛ متخلص به شاکر، فرزند آقا محمدمهدی شیرازی متخلص به صابر، شاعر، عارف و خوشنویس، که در تذکره‌های عصر و بعد از آن از وی مطلبی نیامده است، چرا که چندان نزیست و در جوانی درگذشت. اما از آنجا که شوریده او را شاعر دانسته و بر مرگ او دریغ خورده است باید مرتبه‌ای داشته باشد. همچنین بر اساس تک نسخه خطی دیوان میرزا احمد روشن شیرازی، متولی وقت بقعه حضرت شاهچراغ، این دیوان به کلک شاکر خوشنویسی شده است. پدر وی، محمدمهدی صابر اول بن محمد از شاعران و عارفان و خطاطان بنام شیراز در قرن سیزدهم بوده است. صاحب مرآت الفصاحه در این باره گفته است که صابر در دستگاه میرزا ابوالحسن خان مشیرالملک ثانی انشای خطوط می‌کرده و در سلوک، تربیت یافته حاج ابوالقاسم سکوت و وصال شیرازی از عرفای عصر بوده است. (مفیدشیرازی، ۱۳۷۱: با تلخیص ۳۴۰-۳۳۷) کتابت دیوان حافظ، وصال، عطار نیشابوری و آثاری دیگر در کارنامه هنری صابر دیده می‌شود. همچنین نسخه خطی دیوان اشعار صابر هنوز به چاپ سپرده نشده است. نگارندگان مزار این پدر و پسر را در دارالسلام شیراز شناسایی کرده‌اند، خطوط حک شده بر مزار هر دو بسیار چشم‌نواز است به ویژه خطوط سنگ مزار صابر که به احتمال بسیار از وقار یا منعم شیرازی است. چون ماده تاریخ منقور بر مزار صابر در جایی درج نگشته است. چند بیت از آن را در اینجا می‌نگاریم:

از بزم بشد صابر و سینه ز صبوری‌ها او جفت وصال آمد ما خسته دوری‌ها
بس تلخی دوران دید، نمود ترش ابرو ای کام دلش شیرین بعد همه شوری‌ها
از طبع و بنان او بس شکر و گوهر ریخت این چاره تلخی‌ها و آن سرمه کوری‌ها
جستم ز وقار زار تاریخ وفات او گفتا که به خلد آمد صابر به صبوری‌ها
(سال ۱۲۹۰ ق)

یادآوری می‌شود که مثنوی «فرهاد و شیرین» را که وحشی بافقی ناتمام گذارد و به سرای دیگر شتافت، وصال شیرازی نیز به اتمام آن پرداخت، اما موفق به پایان بردن آن نگشت، سرانجام به دست صابر و در ۳۰۶ بیت به پایان رسید. نسخه آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است و ترقیمه ۱۲۷۷ ق. بر پشت دارد (ابن یوسف حدائق، ۱۳۴۵، ج ۳: ۵۲۲-۵۲۴).

آنگاه که بزرگان فرهنگ در تهران در اوایل قرن گذشته، در سال فوت قائلانی شیرازی دچار اختلاف شدند، علی اصغر خان حکمت، وزیر فرهنگ وقت، با آمدن به شیراز و جست‌وجو در یادداشت‌های بازمانده از صابر، موفق شد این مشکل را حل نموده و سال دقیق فوت قائلانی را مشخص کند. از عجایب زندگی صابر، که تاکنون به آن اشاره‌ای ننموده‌اند، و احتمالاً برای نخستین بار توسط نگارندگان مطرح می‌شود، پیشگویی عجیب وی درباره مدرسه طاهره (مقیمیه بعدی) شیراز است. او روزی در جمعی می‌گوید: بعد از سالیانی چند، کتیبه واقف این مدرسه، یعنی میرزا طاهر شیرازی، پیدا می‌گردد و این مدرسه که بر اثر زلزله ۱۲۶۹ ق. نیمه ویرانه و مخروبه شده است، به دست یکی از بزرگان بازسازی می‌شود. بعد از حدود ۳۰ سال از این پیشگویی، در وقایع اتفاقیه چنین می‌خوانیم: طرف جنوب مسجد جامع شیراز، مسجد کوچکی مسمی به طاهره است که در عهد شاه سلطان حسین بنا شده بود، شخص سید خادمی آن مسجد را طویل کرده بود، این چند روز سنگی که وقف‌نامه آن مسجد را در آن نقش کرده بودند، پیدا شد. حکومت حکم کردند طویل را خراب نمودند، مبلغی خود و مبلغی هم از اعیان فارس دادند که مجدداً آن مسجد از نو بنا شود. اکنون مشغول ساختن مسجد طاهره می‌باشند (سعیدی سیرجانی، ۱۳۶۲: ۱۱۶). کتیبه مذکور در حین لایروبی کف چاه مدرسه پیدا

شده و خیر آن به شاهزاده فرهاد میرزا معتمدالدوله حاکم شیراز می‌رسد و او از جیب فتوت خویش و با کمک بعضی خیرین، این مدرسه را بازسازی کرده و دستور می‌دهد این پیشگویی و ماجرای شگفت در کنار کتیبه قدیمی واقف، بر کتیبه جدید در ورودی مدرسه نقش شود. ۹ بیت نویافته از شوریده بر سنگ مزار این شاعر گمنام، شاکر شیرازی حک شده است، ضمن این که آقا غلامحسین صابر، هنرمند و نقاش معاصر شیراز از نوادگان صابر شیرازی است:

<p>هیچ کس نیست کش آزار تو در خاطر نیت اثر مهر تو از هیچ کسی ظاهر نیست به جز از بار خدای مَلِکِ قادر نیست کز صف اهل سخن رفت و چو اوشاعر نیست همت خاصان در دادن جان قاصر نیست آن ز حق نیست که بر کرده حق شاکر نیست که به حق بینی او چشم کسی ناظر نیست بحر هرگز چو دل زاهد او ذاکر نیست یک دلی ز اندۀ صابر به جهان صابر نیست</p>	<p>ای فلک گردش بیداد تو را آخر نیست پرتو مهر تو تابد به همه کس لیکن در جهان آن که نمرده است و نمیرد هرگز ثانی صابر ما میر علی اکبر راد زین جهان جانب جانان بشد از راه وفا در بلاها همه بر کرده حق شاکر بود از جهان بست نظر عارف صاحب نظری حیف از آن بحر معانی که شد اندر دل خاک نطق «شوریده» به تاریخ در این واقعه گفت:</p>
---	---

(سال ۱۳۰۸ ق)

۳-۵. کتیبه پنجم در آرامستان دارالسلام

جوان ترک، علی حسین بن غلامحسین ابوالوردی (ایبوردی یا بلوردی) متوفی ۱۳۰۹ ق، البته نام او در این غزل مرثیه ۱۰ بیتی نیامده است:

<p>خروش خلق رود هر زمان به چرخ برین برفت روزجوانی و تا قیامت سوخت بکشت دشمن بی‌رحم، بی‌گناه او را به خون [و] خاک شد آغشته عنبرین مویی هنوز بر فلک از رودرود مادر او هزار حیف ز ناکام تازه دامادی ز بعد مرگ جوانان بهار خرم نیست به نامرادی [و] ناکامی از جهان بگذشت ربیع دوم سال هزار و سیصد و نه در این سپنج سرا جای زیستن نبود</p>	<p>که ماه روی زمین شد نهان به زیر زمین ز داغ خویش دل مام پیر و باب غمین به حسرتی که کسی را کسی نکشته چنین که نافه گشت از آن خون به ناف آهوی چین چو چنگ خیزد از هر گونه ناله‌های حزین که حجله گاه شدش گور و خشت شد بالین به چشم، خار بود باغ لاله و نسیرین فتاد وعده دیدار او به باز پسین ز چار حد جهان شد به هشت خلد برین کسی نماند «شوریده» جز خدای مبین</p>
--	---

(سال ۱۳۰۹ ق)

ناگفته نماند که همین ماده تاریخ را شوریده با دو بیت افزوده، در سوگ تازه دامادی غلامرضا نام، نیز سروده و بر سنگ مزارش حکاکی شده

است؛ اما این شعر نیز در دیوان شوریده جای ندارد:

<p>که گشت تشنه خویش عدو به دشنه کین ز چار حد جهان شد به هشت خلد برین</p>	<p>فغان ز مرگ غلامرضا، غلامرضا به ماه ذی حجه سال هزار و سیصد و هشت</p>
--	--

(سال ۱۳۰۸ ق)

چنان که از ابیات این قطعه برمی آید، تازه داماد مذکور توسط شخصی با دشنه به قتل رسیده است. متوفی مذکور شناسایی نشد.

۳-۶. کتیبه نیشتم در بقعه شریفه امامزاده ابراهیم

حاجیه آغا بی بی زهرا؛ متأسفانه علی رغم فحص بلیغ متوفی شناسایی نگشت. هر چند از اشاره‌های شعر معلوم می‌گردد که مرحوم از نسوان فاضل و عارف شیراز بوده است. تنها احتمال قابل توجه اینکه نامبرده مادر وکیل الدوله مذکور در همین مقاله از بزرگان شهر باشد. جهت آنکه در کنار هم مدفون گشته‌اند و فرم سنگ و کتابت دقیقاً شبیه به یکدیگر و از نظر هنری ارزشمند است.

تا به کی در آشیانه تن بماند مرغ جان	مرغ جان را ای دل از قید تعلق وارهان
بر مراد کس همواره می‌نتابد آفتاب	بر امید کس همیشه می‌نگردد آسمان
دور گیتی سر شود چونان که برقی از هوا	عمر انسان بگذرد آن سان که تیری از کمان
در نوردد این بساط، آر دیبه است آر بوریا	باز ماند این سرا، آر گلخن است آر گلستان
آوخ از آن نیک زن، خاتون بافرهنگ و رای	مریم زهرا خصال و هاجر حوا نشان
گویی از فرط هوا زیر نقاب رخاک رفت	خواست هم در مرگ از خورشید رخ دارد نهان
حاجی آغا بی بی آن خاتون زهرا نام آه	کاو شد از دیر سپنجی سوی دیر جاودان
گویا روشن دلش زین تنگنا آمد به تنگ	شد روانش زی فضای روضه مینو روان
روز مرگش عالمی پر ناله و فریاد گشت	دل به یاران هم این شد، او به حوران هم عنان
شد به روز کاف و واو از جیم ثانی زین سرای	عید ما بی او محرم شد، بهار ما خزان
منطق «شوریده» بسرود از پی تاریخ او	بانوی کاخ جهان ناگه بشد سوی جنان

(سال ۱۳۱۱ ق)

می‌گوییم در بیت ماقبل مقطع، حرف کاف در ابجد برابر عدد ۲۰ و حرف واو برابر ۶ است که اشاره دارد روز مرگ متوفی ۲۶ جمادی الثانی بوده است.

۳-۷. کتیبه هفتم در آرامستان دارالسلام

محمود مذهب‌باشی، فرزند میرزا یوسف مذهب‌باشی؛ خاندان مذکور از مفاخر فرهنگی شیراز در زمان قاجار تا حال هستند. در احوالات میرزا یوسف مذهب‌باشی گفته شده است که به همراه استاد مسلم نقاشی گل و بته شیراز، لطفعلی صورنگر، و داوری فرزند وصال شیرازی و میرزا آقا نقاش، و به دعوت محمدقلی خان، ایلخان قشقایی، چندین ماه به ایل قشقایی سفر می‌کنند و شاهنامه معروف به داوری را به سفارش ایلخان مذکور به پایان می‌رسانند. البته سرگذشت این شاهنامه نیز ماجرای شگفت دارد و از نفایس نسخ خطی موجود در موزه رضا عباسی در تهران می‌باشد. میرزا یوسف مذهب‌باشی شش پسر هنرمند داشت: اول، میرزا فضل‌الله الشریف‌الشیرازی خوشنویس که کلیات سعدی را با نفاست تمام در بمبئی هندوستان، مطبوعه ناصری، به تاریخ ۱۳۰۹ ق. به اهتمام سیدمحمد صاحب شیرازی چاپ سنگی کرد و امروزه بسیار نایاب است و اصل آن در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم نگهداری می‌شود. (مشار، ۱۳۵۳، ج ۳: ۲۴۵) او در ۱۳۱۰ ق. درگذشت و در دارالسلام شیراز مدفون شد. مقبره این هنرمند فقید نیز شناسایی نگشت. دوم، میرزا علی‌نقی الشریف ملقب به کاتب همایون، (م ۱۳۴۵ ق.) خوشنویس بنام شیراز

که آثار بسیاری چه خطی و چه چاپ سنگی به یادگار گذاشته که پژوهشی جدا را می‌طلبد. تنها به عنوان نمونه، خانم عزت‌الملک ملک، دخت بزرگ مرحوم حاج حسین آقای ملک، در دهه ۹۰ ش، اعلام فرمودند که یکی از نفایس گنجینه خانوادگی را وقف موزه ملک کرده‌اند. وقتی خبرنگاران رفتند و مشاهده کردند، آن چیزی نبود جز کلیات خطی نفیس سعدی، به خط میرزا علی نقی مذکور و تذهیب نسخه، کار برادرانش به ویژه میرزا محمود مذهب‌باشی که این نسخه در اصول هنری، پهلو به کارهای مکتب هرات و تبریز می‌زند. وی به دستور و تشویق میرزا حبیب‌الله سالارالسلطان، قوام‌الملک چهارم در طی پنج سال از ۱۳۱۹ تا ۱۳۲۴ ق. به نوشتن این نسخه پرداخت. چون ماده تاریخ درگذشت این هنرمند فقید، مدفون در دارالسلام، در جایی درج نگشته است، آن را در این مقاله تیمنا درج می‌کنیم:

امیر کشور انشا علی نقی کاخ خط	نهاد بر خط میرعماد صفر و تقط
ندای ارجعی از حق شنید و کردصعود	سوی فضای جنان زاین الم فزا مهبط
همای روح شریفش گشود پر به جنان	غریق لجه غفران شد او چو درشط بط
به ملک بود خداوند خط نستعلیق	به راستی و درستی نرفته‌ام به غلط
شد از جهان و بشست از صحیفه ایام	محاسن ادبی را نه حسن خط فقط
قلم شکست ز حسرت بنان ز کار افتاد	درید صفحه دانش از این عظیم سخط
چو رفت لوح وجودش به خاک، کلک جواد	نوشت اجل به حیات علی نقی زد خط

(سال ۱۳۴۵ ق)

یادآوری می‌شود کتیبه‌های باغ ارم نیز به خط همین هنرمند فقید است. سوم و چهارم محمود مذکور و برادرش سید اسدالله که به اذعان فرصت‌الدوله هر دو استاد مسلم تذهیب بودند. علی اصغرخان حکمت شیرازی درباره هنر محمود مذهب‌باشی می‌نویسد: «در شاهچراغ، درب حجره میرزا اسدالله مذهب، جلد تذهیب کاری عمل میرزا محمود مذهب‌باشی را دیدم که برده بودند نشان کولونل مورل انگلیسی دهند. من تماشا کردم و واقعاً حظ کردم. نهایت زحمت را کشیده و کمال استادی را به خرج داده است» (حکمت، ۱۳۸۴، ج ۱: ۸۲). پنجم و ششم نیز سید محمدرضا متوفی ۱۳۲۶ ق. و مدفون در دارالسلام، و سید محمدحسین که استاد صحافی و مجلدگر بودند. فرزند علی نقی نیز یعنی میرزا محمود ادیب مصطفوی (م ۱۳۱۴ ش.) مدفون در دارالسلام، کاتب و خطاط مشهور، منشی شوریده شاعر بوده و هم اوست که کتب بسیاری و از جمله، کلیات سعدی، به تصحیح شوریده، چاپ بمبئی را خوشنویسی کرده است. میرزا محمود چاپخانه مصطفوی را به روایتی در ۱۲۸۴ ش، و یا در ۱۳۳۵ ق. تأسیس می‌کند. پس از او، فرزندش میرزا علی نقی مصطفوی و تا امروزه، نوادگان این خاندان شریف، چاپ و نشر با سابقه ادیب مصطفوی را در شیراز همچنان زنده نگه داشته‌اند. این غزلواره ۱۰ بیتی سوگ‌یاد محمود مذهب‌باشی از طبع شوریده است که در دیوان یافت نشد:

کس نماند به جهان غیر خداوند جهان	ای دل از مُلک جهان بگذر و از جان به جهان
به جزاخاک بُتان نیست در این دشهتلاک	به جز ازخون شهان نیست داین طشتروان
بی دم سرد کسی می نخورد یک دم آب	بی لب خشک فلک می ندهد یک لب نان
بی دم سرد کسی می نخورد یک دم آب	بی لب خشک فلک می ندهد یک لب نان
گر وصال است بود از پی او رنج فراق	ور بهار است بود از پی او باد خزان
آشنایان همه رفتند به سرحد عدم	نازنینان همه خفتند به وادی هوان
رفت آن نادره دور زمان زیر زمین	چه وثوق اهل زمین را دگر از دور زمان؟
آخ از ماتم محمود مُدْهَب باشی	که مُهْدَب به خرد بود و مجرد به روان

آخر کارش چو نام خوشش شد محمود
سزدش عفو حق اری که بنانش همه عمر
گفت «شوریده» شوریده پی تاریخش
زیست در سایه محمود احد جاویدان
خط به تذهیب مصاحف زد و لوح قرآن
قلم زر زده محمود مذهب به جهان

(سال ۱۳۴۴ ق)

۳-۸. کتیبۀ هشتم در بقعۀ شریفۀ امامزاده ابراهیم

میرزا مهدی وکیل الدوله؛ ادیب و خوشنویس متخلص به مهدی ثانی، فرزند میرزا محمدعلی خان وکیل الدوله شیرازی و از نوادگان آقا هاشم، مهرداد کریم خان وکیل الرعایای زند بوده است. وی شاگرد ملا علی سامی کارزونی و فرصت الدوله شیرازی و ادبای بزرگ شیراز بوده است. در انقلاب مشروطه، از آزادی خواهان و مبارزان این راه معرفی شده، و بعدتر رییس اداره دولتی مالیه شیراز در اواخر قاجار بوده است. شوریدۀ شیرازی دو ماده تاریخ برای وی سروده است. اولی غزلی ۱۰ بیتی و دومی قطعه‌ای ۴ بیتی است. از اشاره‌های غزل مرثیۀ شوریده چنان بر می‌آید که وی خوشنویس بوده است. وی در بقعه امامزاده ابراهیم، کنار استادش ملا علی سامی مدفون گشته است. سنگ تربت او بسیار ارزشمند است و کتابت آن بر عهده سید محمد قدسی حسینی، کاتب دیوان حافظ که به حافظ قدسی مشهور است، و حجاری آن بر عهده سید ابراهیم حجار بوده است که امروزه از کف بقعه، به دیوار روبه روی مزار او جابه‌جا گشته است.

زود بگذشت مرا دور جوانی ای آه!
آری آری سپری زود شد این عمر عزیز
شمس و قوس فلکی با همه برکینه تنند
آن که بُد چشم دل بسته من باز بدو
کو مهین قُدوه اشراف، وکیل الدوله؟
دیگران چون ز درآیند من از فرط امید
همدم جانی من رفت و مرا تنها خواست
چه شد آن سلک بیان و چه شد آن کلک و بنان
سوخت شوریده از این داغ و به تاریخش گفت
زود پژمرده شد آن شاخ امانی ای آه!
زود و بس زودتر از برق یمانی ای آه
سست مهری نگر و سخت کمانی ای آه
چشم بر بست از این عالم فانی ای آه
عالم علم و ادب، بحر معانی ای آه
نگران وی ام و زین نگرانی ای آه
از من ای وای و از آن همدم جانی ای آه
کز خطش مات شدی صورت مانی ای آه
چه شد آن میر اجل مهدی ثانی ای آه

(سال ۱۳۳۵ ق)

راستی بعد از وکیل الدوله آن نعم الرفیق
آن که همتایش نبود از خلق بر روی زمین
ماه روشن در محاق و گنج گوهر در مغاک
گفت شوریده فصیح‌الملک در تاریخ او
خوشدلی از من مجو، بل زندگی از من مخواه
هیچ دانی بر چه ماند زیر این خاک سیاه؟
یونس اندر بطن ماهی، یوسف اندر قعر چاه
مانند غایب مهدی دوم زما نیز آه آه

(سال ۱۳۳۵ ق)

۳-۹. کتیبۀ نهم در حافظیه، آرامگاه خانوادگی قوام‌الملک شیرازی

رودابه بنت قوام الملک؛ این غزلواره در سوگ و تاریخ مرگ یکی از فرزندان میرزا ابراهیم قوام الملک پنجم سروده شده است. رودابه در نوجوانی درگذشته است. میرزا ابراهیم (متولد ۱۲۶۸ ش - متوفی ۱۳۴۸ ش)، ملقب به انتظام الممالک و نصرالدوله، فرزند میرزا حبیب الله قوام الملک چهارم بود، که پس از مرگ پدرش در سال ۱۳۳۴ ق، که بر اثر سقوط از اسب رخ داد، ملقب به قوام پنجم شد و سال‌ها نماینده شیراز در مجلس شورای ملی بود. اشرف پهلوی، همسر پسرش علی محمد قوام شد که شهرام پهلوی‌نیا، نوه اوست و علی محمد بعد از جدانشدن از اشرف، با خواهر اسدالله علم ازدواج کرد. اسدالله علم نیز داماد وی و شوهر دخترش، ملک تاج بود. محمدرضا قوام، داماد سرلشکر ظفرالدوله مقدم، پسر دوم ابراهیم قوام بود. یک دخترش همسر علم گشت. همچنین دختر دیگری داشت به اسم ایران دخت که همسر ابوالقاسم مؤدب‌الدوله نفیسی شد. این مرثیه در ۱۴ بیت سامان یافته است:

بر آن گل نو رسته اجل تاخت بناگاه	زین حادثه نی مام خبر نه پدر آگاه
از بلبل باغ آوخ و امید درازش	وز عمر گل باغ که بود این همه کوتاه
رودابه که نوشابه خرد بود به طفلی	آوخ که رُرا زال اجل گُشت بناگاه
صد حیف از آن عارض و آن گفته جان‌بخش	صد حیف از آن خنده و آن لهجه دلخواه
قومی همه چون سوریگان منتظر وقت	کش مهد عروسی به در آرند ز خرگاه
از داغ وی اکنون همه را دیده چو دجله است	کان حجله گه عیش بدل شد به لحدگاه
از هشت فزون سال حیاتش نبند آری	چه هشت در این مرحله، چه پنج و چه پنجاه!
طفلان همه در مدرسه، سر برزده خورشید	آن مه ز چه سر برزند از خواب سحرگاه؟
این خون مشام وی و یا خون دل ماست؟	کز دیده همی خیزد و ریزد گه و بی‌گاه؟
افتد به مُحاق ار مه گردون به شبی چند،	افتاد به یک شب به محاق لحد آن ماه
از الف و سه صد وزسه صد افزون چل و یک بود	در فارس به شش روز کم از آمدن شاه
کز بهر قوام الملک این واقعه رخ داد	در عشر ربیع الاول و اول دی ماه
«شوریده» خود از بس که غمین گشت و دژم ماند	زاین غصه دل سوز و از این قصه جانگاه
آهی ز جگر برد و ز تاریخ دگر گفت:	«از مردن رودابه دوصد آخ و دوصد آه!»

(سال ۱۳۴۱ ق)

۳- ۱۰. کتیبه دهم در حافظیه، آرامگاه خانوادگی قوام الملک شیرازی

قوام چهارم میرزا حبیب الله؛ (م ۱۳۳۴ ق). فرزند ارشد میرزا محمدرضا خان قوام الملک سوم (مقتول ۱۳۲۶ ق). خاندان قوام در انقلاب مشروطه در زمره مستبدین بوده و روبه روی مردم و آزادیخواهان قرار گرفتند. جنگ زاندارمری و پلیس جنوب با حبیب الله خان قوام، صدمات فراوانی به مال و جان مردم و ابنیه شیراز زده و منجر به غارت خانه وی به دست مردم شیراز شد. بعد از این ماجرا او از شیراز فرار کرده و به انگلیسی‌ها در بندرعباس و بوشهر پناه برد و با تجهیز ابزار و ادوات جنگی و سربازان هندی و انگلیسی و ایرانی، به قصد انتقام به سمت شیراز حرکت کرد. از عجایب آن که در صحرای خفر دست و پای اسب او در گودالی رفته و او را با سر به زمین می‌زند که بر اثر همین واقعه از دنیا می‌رود. (تیر شیرازی، ۱۳۸۳: ۲۰۲-۲۰۱) دختر نصرالله خان، ایلیخان قشقایی و دختر صاحب دیوان، عموبیش از جمله همسران او بودند. ابراهیم و محمدرضا قوامی پسران او و زینت الزمان و لقاالملک و خورشید کلاه نیز دختران ویند. شوریده در مرگ میرزا حبیب الله، نامور به قوام چهارم، مرثیه‌ای ۱۵ بیتی سروده است که پنج بیت آن در دیوان ثبت نشده است. و سه بیت پایانی نیز اگرچه در دیوان آمده‌اند، بر سنگ مزار نقش

نشده‌اند! مطلع و ابیات نوبافته از این قرارند:

قوام گشت نگون ناگه از سمنند قضا	به صید گه شد و افتاد در کمند بلا
نرست هیچ کس از آشهَب شُموس قدر	نَجست هیچ کس از آبَرش حرونِ قضا
دمی که سوی وطن شد، سفر ز دنیا کرد	جنیبت از جلو و توسن اجل ز قفا
از آن سپس که سه دولت به او شدند یار	فتاد ز آدهم شوکت به چار موج بلا
سری که داشت ز دیهیم شهریاران ننگ	فلک به یک تک خنگش بسود و کرد هبا
جدا شد ار چه دویای از رکاب یکرانش	ولی نبود جدا دستش از عنان ولا

(سال ۱۳۳۴ ق)

۳-۱۱. کتیبه یازدهم در باغ ارم شیراز

وصف باغ ارم؛ باغ ارم سرگذشتی شنیدنی دارد. این باغ مینووش مدتی متعلق به خوانین قشقایی بوده و سپس به خاندان نصیرالملک شیرازی می‌رسد. در زمان ابوالقاسم خان نصیرالملک دوم، این باغ مرمتی اساسی می‌شود و چند کتیبه به دستور نصیرالملک و کتابت میرزا علی‌نقی الشریف‌شیرازی و با اشعار سعدی، حافظ و شوریده شیرازی، در اواخر قاجار در این باغ نصب می‌شود که هنوز زینت‌بخش این باغ است. دو درخت سرو مشهور نیز در این باغ بوده که جهانگردان و گردشگران به قصد دیدن آن‌ها به این باغ می‌آمدند. امروزه این باغ، مرکز گیاه‌شناسی دانشگاه شیراز است:

در باغ ارم کامروز نادیده چو او دیده	گلبانگ که کردت مست ای نوگل خندیده؟
لحن غزل سعدی یا شعر تر حافظ	یا نظم فصیح‌الملک یا بلبل شوریده؟

۳-۱۲. کتیبه دوازدهم در دارالسلام

محمدحسین وحید همایون؛ شوریده ۱۱ بیت در مرگ او سروده و سال فوتش را هم به صورت الفبایی و هم به شکل ابجد درج کرده است. شوربختانه به رغم تلاش‌های فراوان این شخص شناسایی نشد:

مرا نه برگ بهار است و نه هوای گلستان	که بی‌حضور عزیزان صفا ندارد بستان
چو قد و چهره مشکین خطان بزیر زمین شد	دگر نشاط نخیزد ز سرو و لاله و ریحان
چه جای عیش چو از دست رفت یار موافق	چه جای باغ چو از پا فتاد سرو خرامان
هزار حیف از آن خلق و خوی و آن خط مشکین	هزار آوخ از آن روی و موی و آن لب خندان
نشان شمع منور مجو وحید همایون	که شمع ما شده خاموش و عید ما شده قربان
هزار حیف محمد حسین خان جوان کو؟	که ماه سروقدان بود و شاه تازه جوانان
کدام دل که نه از داغ اوست در غم و درهم	کدام جان که نه از هجر اوست خسته و بریان
غم حبیب بلایی‌ست کش نباشد چاره	فراق یاران دردی‌ست کو ندارد درمان
چو این حسین ز جهان رفت شهر ما ز جوانیش	چو بینوا شد و از دل چو نی نوازد و افغان

هزار و سیصد و سی و شش از مراحل هجرت
فصیح ملک به تاریخ او سرود دوباره

گذشته بود که بر ما گذشت این شب هجران
که جان به یاد حسین شهید داد حسین خان

(سال ۱۳۳۶ ق)

روشن است که در مصرع آخر کلمه «بیاد» باید «به یاد» محاسبه شود، یعنی بدون حذف «ها» تا عدد ۱۳۳۶ به دست آید.

۴. نتیجه گیری

پس از درنگ و واکاوی در کتیبه‌های مورد بحث، دستاوردی چند از آن‌ها به دست می‌آید. مهم‌ترین دستاورد، شناسایی و معرفی بیش از یکصد بیت از اشعار شوریده شیرازی است. این مهم به تکامل دیوان این شاعر شیرین سخن نیز کمک شایانی می‌نماید. دیگر، مآخذیابی یکی از عبارات یا داستان‌های عامیانه شیراز است که تا پیش از این شأن تاریخی بودن آن مشخص نبود و دلیل قسم خوردن به «دو برادرِ مظلوم» نیز با روایت آن به دست آمد. سوم آنکه شجره و آثار خاندان مذهب‌باشی که پیشتر در بعضی کتب، اشاراتی به آن‌ها شده بود، در این پژوهش کامل‌تر گشت و حتی چند مزار نامشخص ایشان در دارالسلام، شناسایی شد. همچنین ماجرای پیشگویی صابر شیرازی درباره بازسازی مسجد طاهریه و جریان تاریخی آن برای نخستین بار معلوم و معرفی گشت. محل دفن چند تن از بزرگان و هنرمندان شیراز و چندین تاریخ فوت رجال نیز به دقت مشخص شد که پیشتر محل دفن و سال فوت این اشخاص در منابع پژوهشی خالی می‌نمود. از طرف دیگر، می‌توان به این نکته پی برد که خاندان‌های معروف و بزرگان شهر، گاهی خود را تافته جدا بافته فرض کرده و قبور خویش را پیشاپیش در امامزاده‌ها و مکان‌های متبرکه قرار می‌دادند تا به نوعی شان آن‌ها در مقابل مردمان عادی محفوظ بماند. در پایان، اهمیت کتیبه‌خوانی و تحقیقاتی این چنین، نشان می‌دهد که دریافت نکات تازه و پاسخ بعضی از مجهولات در زمینه‌های ادبیات، انساب و رجال و فرهنگ عامیانه در همین عرصه نهفته است و چه بسا کمکی به پژوهش‌های بینارشته‌ای به‌ویژه در علوم اجتماعی و تاریخ و ادبیات می‌گردد. این پژوهش نشان داد که راه‌های پژوهشی نرفته بسیاری در اطراف ما وجود دارد که فقط لازم است با چشمانی دقیق به آن‌ها نگاه شود.

منابع

- ابن یوسف حدائق، ضیاءالدین (۱۳۴۵) فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس شورای ملی، ج ۳، تهران: انتشارات مجلس.
- امامی، نصرالله، دهقان، سجاد و مزگان شیرمحمدی (۱۳۹۷) «بررسی ابیاتی نویافته از رودکی سمرقندی»، شعرپژوهی، س ۱۰، ش ۲ (پیاپی ۳۶)، ص ۱۷ تا ۴۴.
- حکمت، علی اصغر (۱۳۸۴) ره آغاز حکمت، به اهتمام محمد دبیرسیاقی، ج ۲، تهران: خجسته.
- حسینی فسایی، میرزا حسن (۱۳۶۷) فارس نامه ناصری، مصحح، منصور رستگار فسایی، ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- حیدرپور نجف‌آبادی، ندا (۱۴۰۰) «اشعاری نویافته از عنصری بلخی»، آینه میراث، د ۱۹، ش ۲، ص ۲۱۵ تا ۲۳۳.
- سعیدی، سارا (۱۴۰۱) «اشعاری نویافته از رشید و طوطا»، تاریخ ادبیات، د ۱۵، ش ۱، ص ۲۱ تا ۴۶.
- سعیدی سیرجانی، علی اکبر (۱۳۶۲) وقایع اتفاقیه، گزارش خفیه‌نویسان انگلیسی در ایالت‌های جنوبی ایران، تهران: نوین.
- شوریده شیرازی، فصیح‌الملک (۱۳۳۷) دیوان اشعار، به همت حسن فصیحی، تهران: سنایی.
- شوریده شیرازی، فصیح‌الملک (بی تا) آینه حق نما؛ برگزیده اشعار شوریده، تهران: بی نا.
- طاووسی، محمود (۱۳۷۱) نامگانی، یادنامه علی سامی، ج ۲، شیراز: نوید.
- مستعلی پارسا، غلامرضا و علی کاملی (۱۴۰۱) «ابیاتی نویافته از غزلیات جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی»، پژوهش‌های نسخه‌شناسی و تصحیح متون، د ۱، بهار و تابستان.

ص ۱۹۱ تا ۲۱۵.

مشار، خانبابا (۱۳۵۳) فهرست کتب چلیبی فارسی، ۴ ج، تهران: بنگاه نشر کتاب.

مفید شیرازی، شیخ ابن محمد کاظم (۱۳۷۱) تذکره مرآت الفصاحه، مصحح: محمود طاووسی، شیراز: نوید.

منصور، محمد و اسماعیل شמושکی (۱۳۹۴) «ابیات نویافته از لامعی گرگانی»، نشریه ادب فارسی دانشگاه تهران، د ۵، ش ۲، ص ۳۹ تا ۵۶.

نیر شیرازی، شیخ عبدالرسول (۱۳۸۳) تحفه نیر، مصحح: محمدیوسف نیری، شیراز: بنیاد فارس شناسی.

References

- Ibn Yusuf Hadaiq, Z. D. (1966). *Catalog of Manuscripts in the Library of the National Consultative Assembly* (Vol. 3). Tehran: Majles Publications. [In Persian]
- Imami, N.; Dehghan, S.; & Shirmohammadi, M. (2018). *A Study of Undiscovered Verses by Rudaki Samarqandi. Poem Research*, 10 (2): 17-44. [In Persian]
- Hekmat, A. (2005). *Rah-e Āghāz-e Hekmat* (M. Dabir Siaghi, ed.). Tehran: Khojaste. [In Persian]
- Heydarpour Najafabadi, N. (2021). "Undiscovered Poems by Unsuri Balkhi". *Ayineh Miras*, 19 (2): 215-233. [In Persian]
- Saeidi, S. (2022). "Undiscovered Verses by Rashid Vatvat". *Tarikh-e Adabiyat Semiannual Journal*, 15 (1): 21-46. [In Persian]
- Saeidi Sirjani, A. (1983). *Vaqaaye Etfaghiyeh, Reports of English Spies in Southern States of Iran* (Vol. 2). Tehran: Novin. [In Persian]
- Shoorideh Shirazi, F. M. (1958). *Diwan of Poems* (H. Fasihi, ed.). Tehran: Sanai. [In Persian]
- Shoorideh Shirazi, F. M. (n.d.). *Ayineh-e Haqnama: Selected Poems of Shoorideh*. Tehran: Bijā. [In Persian]
- Tavousi, M. (1992). *Namgani: Memorial of Ali Sami* (Vol. 2). Shiraz: Navid. [In Persian]
- Fasaii, M. H. (1988). *Farsnameh Naseri* (M. Rastgar Fasaii, ed.) (Vol. 2). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Maste-Ali-Parsa, G. & Kameli, A. (2022). "Undiscovered Verses from the Ghazals of Jamal al-Din Abd al-Razzaq Isfahani". *Journal of Codicology and Textual Criticism*, 1 (1): 191-215. [In Persian]
- Mashar, K. B. (1974). *Fehrest-e Kutub Chap-e Farsi* (Vol. 2) (4th ed.). Tehran: Bongahe Nashr Ketab. [In Persian]***
- Mofid Shirazi, I. M. K. (1991). *Tazkareh Maraat al-Fosahe* (M. Tavousi, ed.). Shiraz: Navid. [In Persian]
- Mansour, M. & Shamoushaki, I. (2015). "Undiscovered Verses by Lamei Gorgani". *Adab-e Farsi Journal of Tehran University*, 5 (2): 39-56. [In Persian]
- Nayer Shirazi, S. A. R. (2005). *Tohfah-al-Nayer* (M. Nayeri, ed.). Shiraz: Bonyad-e Fars-Shenasi. [In Persian]

پیوست

۳-۱- کتیبه شماره یک در آرامستان دارالسلام

یک (قتل دو جوان بی گناه به نام‌های حسین و عباس از محله سنگ سیاه شیراز؛

۳-۲- کتیبه شماره دو در آرامستان دارالسلام

(دو) علی اصغر مدرس، فرزند حسین مدرس؛ نوه محمدجعفر مدرس، عارف سرشناس و هنرمند نقاش و خطاط از بزرگان خاندان مدرس

۳-۳- کتیبه شماره سه در بقعه شریفه امامزاده ابراهیم

سه) آقا ملا علی فرزند ملا آقا بابا کازرونی؛ منظور آقا ملاغلامعلی کازرونی ادیب، فقیه، مورخ و دانشمند معاصر شوریده

۳-۴- کتیبه شماره چهار در آرامستان دارالسلام شیراز

چهار) علی اکبر ملقب به صابر ثانی؛ متخلص به شاکر، فرزند آقا محمدمهدی شیرازی

۳-۵- کتیبه پنجم در آرامستان دارالسلام

پنج) جوان ترک، علی حسین بن غلامحسین ابوالوردی (ایبوردی یا بلوردی) متوفی ۱۳۰۹ ق.

۳-۶- کتیبه ششم در بقعه شریفه امامزاده ابراهیم

شش (حاجیه آغا بی بی زهرا؛

۳-۷- کتیبه هفتم در آرامستان دارالسلام
هفت) محمود مُذَهَّب‌باشی، فرزند میرزا یوسف مذهب‌باشی؛

۳-۸- کتیبه هشتم در بقعه شریفه امامزاده ابراهیم

هشت) میرزا مهدی وکیل الدوله؛ ادیب و خوشنویس متخلص به مهدی ثانی،

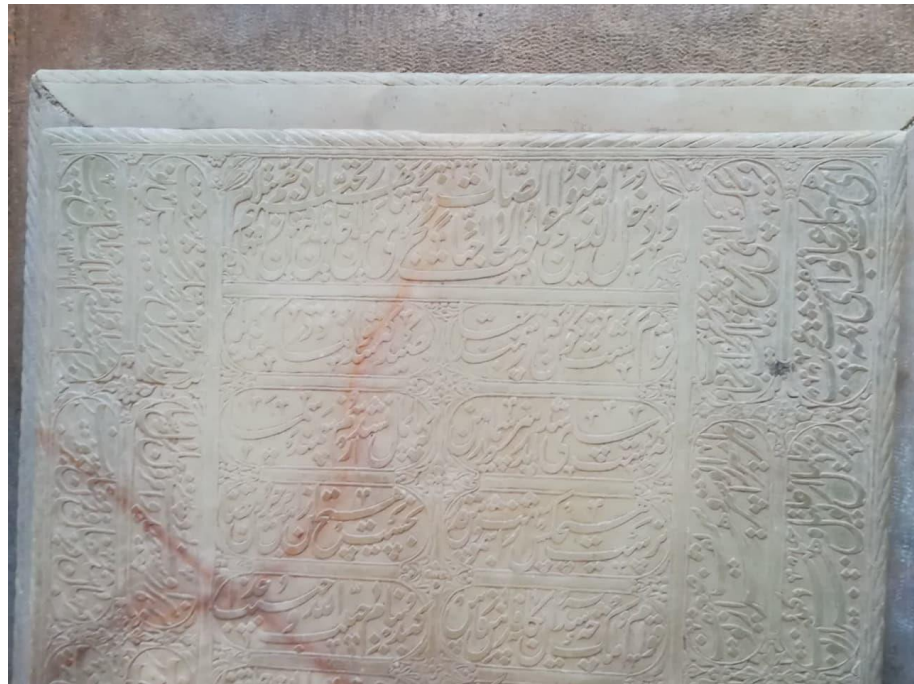

۹-۳- کتیبه نهم در حافظیه، آرامگاه خانوادگی قوام‌الملک شیرازی
نُه (رودابه بنت قوام‌الملک؛

۳- ۱۰ کتیبه دهم در حافظیه، آرامگاه خانوادگی قوام‌الملک شیرازی

ده (قوام چهارم میرزا حبیب الله: (م ۱۳۳۴ ق.)

۳-۱۲ کتیبه دوازدهم در دارالسلام

دوازده (محمدحسین وحید همایون؛

